

ÁJINIYAZ SHÍGARMALARÍNDAGÍ MINERALOGIYALÍQ LEKSIKA

Madreymova Húrliman,

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti lingvistika: qaraqalpaq tili qánigeligi magistrantı

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18903078>

Annotaciya. *Maqalada qaraqalpaq tilindegi mineralogiyalıq atamalar klassik shayır Ájiniyaz shıǵarmaları tiykarında talqıǵa alındı. Olardıń kelip shıǵıw tariyxı, tariyxıy-etimologiyalıq ózgeshelikleri hám kórkem teksttegi stillik wazıypaları analizlenedi. Izertlew mineralogiyalıq leksikanıń qaraqalpaq tiliniń poetikalıq hám terminologiyalıq sistemasın úyreniwdegi áhmiyetin kórsetedi.*

Tayanış sózler: *mineralogiyalıq atamalar, qaraqalpaq tili, Ájiniyaz poeziyası, lingvomádeniy analiz, etimologiya, poetikalıq stil.*

Аннотация. *В статье рассматриваются минералогические термины в каракалпакском языке на материале произведений классического поэта Ажинияза. Анализируются их происхождение, историко-этимологические особенности и стилистические функции в поэтическом тексте. Исследование подчеркивает значение минералогической лексики для изучения поэтики и терминологической системы каракалпакского языка.*

Ключевые слова: *минералогические термины, каракалпакский язык, поэзия Ажинияза, лингвокультурный анализ, этимология, поэтический стиль.*

Abstract. *The article examines mineralogical terms in the Karakalpak language based on the works of the classical poet Ajiniyaz. It analyzes their origin, historical-etymological features, and stylistic functions in poetic texts. The research highlights the importance of mineralogical vocabulary for understanding Karakalpak poetic language and terminology.*

Keywords: *mineralogical terms, Karakalpak language, Ajiniyaz poetry, linguocultural analysis, etymology, poetic style.*

Qaraqalpaq til iliminde usı kúnge shekem túrli taraw terminleri arawlı izertlendi, olardı unifikacijalaw boyınsha belgili bir usınıslar da islep shıǵıldı. Degen menen, qaraqalpaq mineralogiya terminologiyasınıń teoriyalıq máseleleri, sózlik quramdaǵı ornı hám áhmiyeti boyınsha arawlı izertlew júrgizilmedi. Qaraqalpaq til biliminde D.S.Nasırov, H.Hamidov, O.Dospanov, A.Bekbergenov, D.Saytov, Sh.Abdinazimov hám G.Qarlıbaevalar miynetlerinde qaraqalpaq shayırları shıǵarmaları tilinde qollanılǵan minerallar, yaǵnıy qımbat bahalı buyımlar, taslar hám bezeniw buyımları atamaları haqqında, olardıń shayır shıǵarmalarında qollanılıw hám kórkemlik, stillik ózgeshelikleri boyınsha bahalı maǵlıwmatlar berilgen.

Qaraqalpaq mineralogiyası tariyxında qollanıwda bolǵan mineralogiya atamaların teoriyalıq jaqtan úyreniw júdá áhmiyetli máselelerdiń biri. Bunda, túrkiy xalıqlarına ortaq jazba estelikler, qaraqalpaq folkları hám qaraqalpaq ádebiyatı klassikleri shıǵarmalarında ushırasatuǵın mineralogiya atamaların tariyxıy-

etimologiyalıq, lingvopoetikalıq aspektlerde izertlew arqalı bahalı maǵlıwmatlardı alıwǵa boladı.

Qaraqalpaq jazba ádebiyatı hám milliy ádebiy tiliniń rawajlanıwında ornı girewli bolǵan qaraqalpaq klassik shayırlarınıń biri – Ájiniyaz Qosıbay ulı. Ájiniyaz shıǵıs klassik poeziyası dástúrlerin, shıǵıs klassikleri tájiriyesin tereń ózlestirgen hám qaraqalpaq klassikalıq poeziyasın bayıtıw maqsetinde kórkem bayanlaw arqalı shıǵarmalar jazdı. Ájiniyaz shayır dóretpeleriniń tillik ózgeshelikleri menen basqa shayırlardan ajırılıp turadı. Sonday-aq, shayırdıń shıǵarmalarında shıǵıs ádebiyatı tási sezilerli dárejede orın alǵan.

Ájiniyaz shayır óz dáwirindegi qaraqalpaq qızlarınń bezeniw buyımları hám taǵınshaqları haqqında áhmiyetli maǵlıwmatlar bergen. Bul birlikler shayır shıǵarmaları tilinde belgili orın tutadı. Bul leksikalıq birlikler shayır shıǵarmaları tiliniń sózlik quramında áhmiyetli orın iyelew menen birge, shayır jasaǵan dáwirdegi qaraqalpaq xalqınıń milliy ózgesheliklerin kórsetedi [3: 51].

Ájiniyaz shıǵarmalarında qollanılǵan qımbat bahalı taslar hám zergerlik buyımların jasawda qollanılatuǵın mineralogiya atamaları stillik jaqtan ózgesheliklerge iye. Shayır shıǵarmalarında, ásirese, táriyip qosıqlarında altın, gúmis, laǵli, zer, tillá, gáwhar, marjan, sádep sıyaqlı qımbat bahalı taslar atamaları qollanılǵan. Mısalı: Zárli ruwmal, úki taqıp bashıña; Láblárin pistádek, tishiń márjandı; Qulaqıña taqıp altın sırganı; Belbáwiń túrmádán zerli-qalayı. (Yol bolsun)

“Altın” sózi. Bul sózdin etimologiyası tartıslı bolıp keledi. N.Baskakov izertlewlerinde bul atama qıtay tiliniń elementi sıpatında qaraladı [1: 45]. E.Sevortyan “altın” sóziniń etimologiyası boyınsha birneshe maǵlıwmatlardı bergen [5: 142-143]. Ol ilimpazlardıń tallawların keltirip, birqatar ilimpazlardıń bul sózdi qıtaysha, basqaları mongolsha yaki túrkiyshe bolıwı múmkinligi tuwralı pikirlerin keltirgen.

G.Qarlıbaeva “altın” sózin eski túrkiyshe sóz bolıwı kerek degen pikirdi bildirgen. Ilimpaz onıń Orxon-Enisey jazba esteliklerinde qollanıwına tiykarlanǵan [3: 53]. Altın jultıraq, qızǵısh-sarı reńli, jumsaq hám iyiliwsheń metall. Kóbinese, zergerlikte bezeniw buyımlarında qollanıladı. Ájiniyaz shıǵarmalarında kóp qollanılǵan. Sonday-aq, Ájiniyaz shayır altın sóziniń sinonimi retinde "tillá", "zer" sózlerinen paydalanǵan: Moynında altın tumarı. (Xiywalı qız); Qatar-qatar altın túrme taqqanda. (Túser);

“Gáwhar” – parsısha, brilliant, hinji (inju), almasın jasalma usılda qırın shıǵarıp, islew berilgen taslardıń xalıq tilindegi ataması. Onıń múyeshlerine túsken nur túrli reńlerge bólinip ayqulaqtay jarqıraydı. Rabǵuziydin “Qıssası Rabǵuziy”

shıǵarmasında bul atama fonetikalıq ózgeshelik penen qollanılǵan (gavhar). Shıǵarmanıń “Val-qablu fis-samovati val-arzi” dep atalǵan bóliminde Quday álemdi jaratıwda biybaha gáwhardan paydalanǵanı súwretlengen. Ájiniyaz óz dóretpelerinde hayal-qızlardıń kózlerin jarqırap, nur shashatuǵın gáwhar tasına uqsatqan. Mısalı: Qara kózi gáwhar kibi jawdırap. (Gózzallar)

“Gúmis” – qıtaysha, aq-kógis reńli qımbat bahalı metall. Eski túrkiy jazba esteliklerinde “kumush, kümüsh” túrinde de qollanılǵan. Ájiniyaz shıǵarmalarında “gúmis” hám de “kumush” bolıp ta qollanılǵan. Bul arqalı qaraqalpaq hayal-qızlarınıń bezeniw buyımlarınıń altın menen birgelikte gúmisten jasalǵanın biliwmizge boladı: Altın háykel, gúmis shıtaq, óńir monshaq. (Qız Oraz); Tuyaqı náhállı altın kumushdán. (Ayrılǵa); Hár qolında altın-gúmis bilezik. (Ellerim bardı).

“Jez” – parsısha sóz, jiltıraq temir, yaǵnıy mıs, cink hám qalayı aralaspasınan tayarlanadı. Qola–parsısha sóz, jer astınan qazıp alınatuǵın metal: Mıs-qola, jezden quyılmısh erkán atınıń taǵası. (Shıqtı jan).

“Marjan” – parsısha, márjan zergerlikte paydalanıladı, teńiz túbinen alınatuǵın hasil tas: uzın, domalaq hám basqa da formalı hám aq, jasıl reńli túrleri zergerlik buyımların jasawda qollanıladı. Marjan, negizinen, suw astındaǵı úyindilerge pada-pada bolıp jabısıp alıp, qozǵalmastan jasaytuǵın teńiz haywanı. Marjan bezeniw tası sol haywanlardıń qaldıq skeletlerinen alınıp, túrli monshaq hám basqa bezeniw buyımların jasawda paydalanıladı. Ájiniyaz shayırdıń óziniń hayal-qızlardı táriyiplep jazǵan qosıqlarında: Láblarıń pistádek, tishiń márjandı. (Yol bolsun); Dishleri másellik hinji-márjana (Bir páriy) -dep, qaraqalpaq qızların tisleri aq ekenligin márjan tası arqalı súwretlep bergen.

“Laǵlı” – bul arabsha sóz laʔl(un) formasına iye, “qızıl reńli qımbat bahalı tas” mánisin ańlatadı. Laǵl sózine tájik tilindegi kelbetlik jasawshı –i affiksiniń jalǵanıwınan payda bolǵan sóz bolıp, “laǵldan jasalǵan”, “laǵlǵa uqsas” mánisin ańlatadı. Ájiniyaz shayırdá tómenдеги mısaldá ushırasadı: Shashlarına laǵlı márjan ótkergen, Mıń túmen naz benen baqar gózzallar. (Gózzallar).

“Periwza” – parsısha, jasıl-kógis reńli zergerlik buyımların jasawda qollanılatuǵın qımbat bahalı tas: Súyrik sawsaǵında periwza júzik, Belleri qnalǵan bir qısım názik. (Ellerim bardı).

“Sadaf” – arab sózi, merwert tas. Ayırım molyuskalardıń shıǵanaǵınan alınatuǵın aq, jaltırawıq dúr. Qaraqalpaq yuridikalıq hújjetlerinde hám XIX ásir qaraqalpaq klassik shayırları shıǵarmaları tilinde “merwert tas” mánisinde qollanılǵan. Házirgi qaraqalpaq tilinde “sádep” túrinde ushırasıp, kiyimniń jaǵasın,

peshin bir-birine ildirip qoyıw ushın islengen zat, ilgek mánisinde jumsaladı [4: 228]. “Sádep” sóziniń kirip keliwine shekemgi dáwirde túrkiyler “túyme” sózinen paydalanǵan. Mısal: Sen erursáń misli sádep gáwharı, Dúnyaǵa bir óziń keldiń, Biybigúl (Biybigúl).

“Tillá” – parsı sózi [2: 172]. Parshısha bul atlıq “tela, täla” formalarına iye, mánisi “altın”. Qaraqalpaq tilinde tillá, tilla túrinde ushırasadı. Tillá jumsaq, iyiliwsheń metall. Ájiniyaz shıǵarmalarında jiyi ushırasadı. Mısalı: Aq siynańa tillá háykel tizilur. (Yol bolsun). Piste burınıńda tillá árebek. (Bozatawlı názelim); Sırǵa salıp, tillá háykel taqqanda. (Qırmızı). Tilládan gewishi, kiygeni atlas. (Qırmızı).

“Zár” – parsı sózi, altın, zer, tillá, zer-zerbaraǵ. Bezeniw buyımları, taǵınshaqlar jasawda keń qollanıladı. Ájiniyaz shıǵarmalarında tómendegishe qollanılgan: Shámshadı qamári zerge jasanıp. (Bir páriy); Zárbaraǵ órilgen tillá shashbaǵı. (Bir páriy); Kóylákshası zárbaıp, altın yugáni. (Bardur).

Ulıwma alǵanda, Ájiniyaz dóretpelerinde qollanılgan zergerlik tasları arqalı sol dáwirde jasaǵan xalqımızdıń turmısın, jasaw shárayatın biliwimizge boladı. Ájiniyaz shayırsı bolsa bul atamalardan óz shıǵarmalarında sheberlik penen paydalanǵan. Ájiniyaz shıǵarmalarında individual-avtorlıq perifraza, metafora, epitetler kóp ushırasıwı, olardı úyreniw sóz sheberiniń tillik individuallıǵın ashıp beriw menen birge, olardıń kognitiv hám lingvomádeniy birlik sıpatındaǵı ornın anıqlawǵa múmkinshilik tuwdıradı. Bunday, individual-avtorlıq kórkemlew quralların jasawda mineralogiya atamalarınan paydalanıwı ayrıqsha qızıǵıwshılıqtı payda etedi. Demek, mineralogiya atamaları kórkem tekstlerde ózine tán kórkemlew quralı xızmetinde kelip, poetikalıq jaqtan eń áhmiyetli birlikke aylanadı. Olar kórkem tekste qollanılganda ekspressiv-emocionallıqtı sáwlelendiriwge, shıǵarmanıń kórkem-estetikalıq bahasınıń artıwına xızmet etedi.

Qaraqalpaq til biliminde mineralogiya atamaların úyreniwde júzege keletuǵın máselelerdi belgilep alıw, jazba dárekler hám esteliklerde mineralogiya atamaların qollanıwın úyreniw arqalı olardıń qaraqalpaq tiline tásirin izertlew, qaraqalpaq tilinde mineralogiya atamaların qalıplesiwin, etimologiyasın úyreniw, jasalıw usılların analizlew hám qaraqalpaq klassik shayırları tilinde stillik qollanıwın úyreniw áhmiyetli máselelerdiń bir bolıp esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, т. 4. Лексика. – Нукус: Билим, 1996. –С. 45
2. Бекбаўлов О. Қахарманлық эпостың араб-парсы лексикасы хэм оның тарыйхый-лингвистикалық характеристикасы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1979. –Б. 172

3. Карлыбаева Г. Әжинияз шығармалары тилинің семантика-стистикалық өзгешеликleri. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2017. –Б. 53
4. Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзлиги. Жети томлық. Алтыншы том. П-С. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2023. –Б. 228
5. Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков. – М., 1974. –С. 142-143